

Əlyazması hüququnda

NƏRMİNƏ YAQUB QIZI MƏMMƏDOVA

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN
İNGİLİS VƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

10.02.06-Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI-2012

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünəşliq fakültəsinin
Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Rüfət Əsrəf oğlu Rüstəmov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponətlər:

İsmayıl Babəş oğlu Kazımov
filologiya elmləri doktoru

Əsgər Qədər oğlu Quliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

Bakı Slavyan Universitetinin
Türkologiya kafedrası

Müdafisə 10/04 2012-ci il saat _____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafisəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri doktoru,
professor

Q.İ.Məşədiyev

На правах рукописи

НАРМИНА ЯГУБ кызы МАМЕДОВА

**АНГЛИЙСКИЕ И ФРАНЦУЗСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В
СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ**

10.02.06 - Тюркские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2012

Mövzunun aktuallığı. Müxtəlif sistemli dillərin bir-birindən söz alıb söz verməsi tamamilə qanunauyğun dil hadisəsidir və, ilk növbədə, həmin dillərin daşıyıcılarının elmi, ədəbi-mədəni, iqtisadi-ticari, diplomatik və s. əlaqələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dillərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdiyi müasir dövrdə əcnəbi dillərdən türkcəyə alınan söz və terminlərin tarixi-diaxronik planda tədqiqi, müasir – sinxronik müstəvidə nəzərdən keçirilməsi və elmi təhlili, sözlərin türk dilinin sonrakı inkişaf perspektivlərinə təsiri məsələlərinin nəzəri araşdırılması kimi problemlərin dərinədən öyrənilməsi mövzunun aktuallığını və zəruriliyini şərtləndirən amillərdən hesab olunur.

Əlbəttə, hər hansı bir dildən söz alınması tamamilə təbii və mütərəqqi bir prosesdir. Bu prosesin nəticəsi olaraq söz və termin bir dildən digərinə keçir, qohum və ya uzaq dillər bir-birində olmayan sözləri almaq yoluyla özlərində var olan məfhumlara adekvat söz-qarşılıq tapır, yaxud da əcnəbi dildən aldığı istilaha yeni ad-söz düzəltmədən elə o istilahın sahibi olan dildən müvafiq termin əxz edir, bəzən də kalka üsulu ilə yeni söz yaradır.

Qeyd etmək istərdik ki, müasir türk ədəbi dilində işlənən Avropa mənşəli söz və terminlərin elmi cəhətdən analizi və şərhini kimi ciddi bir mövzunun tədqiqatına cəlb edilməsinin zəruriliyi eyni zamanda vahid bir dil ailəsində yaşayan dillərimizin yaxın qohumluğundan irəli gəlir.

Məlumdur ki, türk dili öz müstəqilliyini yüzillər boyu qoruyub saxlamaqla yanaşı, bu dili elm və ədəbiyyat dilinə çevirməyi, lazım gəldikdə digər dillərə söz verməyi və özündə olmayanları alıb özünü küləşdirmək yoluyla lüğət tərkibini zənginləşdirməyi də bacarmışdır. Bu dilin daşıyıcıları əsrlərcə Şərqi və Qərbi ölkələri ilə münasibətlər qurmuş, bu ölkələrin dilləri ilə qarşılıqlı söz və termin alış-verişində olmuşdur. Artıq neçə illərdir ki, türklərin fransız və ingilislərlə qurduqları siyasi- iqtisadi, ticari və elmi-ədəbi münasibətlərin geniş vüsət alması nəticəsində çoxsaylı ingilis və fransız sözü türk dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş, bu dilin lüğət tərkibinin, terminoloji fondunun inkişafına və zənginləşməsinə köməklik göstərmişdir. Alınmaların türk dilinə keçmə tarixi, onların qəbul olunma mexanizmi, alınma prosesinin dinamikası, onların leksik-semantik və struktur cəhətdən dəyişmə spektri, tutduğu mövqe, bu prosesin müsbət və mənfi tərəfləri Azərbaycan türkologiyası üçün

də maraqlı və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan da tədqiqatın aktuallığını dillərimizin qohumluğu, bugünkü ictimai-siyasi və tarixi şərait, dillərarası əlaqə və münasibətlərin nisbəti məsələsi, alınan sözün zəruri sayılıb sayılmaması, onların geniş və məhdud dairədə istifadəsi və nəhayət, həmin sözlərdən imtinanın səbəbləri və milliləşmə-özləşmə məsələləri kimi səbəblər şərtləndirir ki, bu qəbildən olan problemlərin aydınlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi türk dilinə–yeni dil mühitinə ingilis və fransız mənşəli sözlərin keçmə prosesini, bu kəlmələrin söz alan dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşmasını, müxtəlif sahələr üzrə qruplaşmasını və həmin alınmaların qarşılıqlarının axtarılıb tapılması mexanizmi və ardıcılığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsəddən irəli gələn aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

-türk dilinə ingilis və fransız mənşəli sözlərin keçmə tarixi şəraitini aydınlaşdırmaq;

-müasir türk ədəbi dilindəki ingilis və fransız mənşəli sözlərin mənimsənilməsi yollarını öyrənmək;

-söz və terminlərin alınma səbəblərini aydınlaşdırmaq;

-alınmaların tarixini və mənimsənilmə dərəcəsini dəqiqləşdirmək;

-ingilis və fransız mənşəli alınmaların spesifik cəhətlərini təyin etmək;

-alınmış söz və terminlərin beynəlmiləl xarakterinin meyarlarını açıqlamaq;

-alınma sözlərin quruluş tiplərini aşkar etmək;

-söz və terminlərin alınması yollarını müəyyənləşdirmək;

-qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir dil aləmində qanunauyğun bir hal olduğu üçün bu məsələni məzmun və forma məntiqində araşdırmaq;

-söz alma normaları və qanunauyğunluqları aşkar etmək və mənimsənilmə ölçülərini dəqiqləşdirmək;

-alınma söz və terminlərin leksik-semantik, struktur-qrammatik və derivatoloji xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək;

-mənimsəmə dərəcəsinin intensivliyi, milli leksika ilə rastlaşan müqaviməti prosesinin əlamətlərini göstərmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Alınma söz və terminlər bu günədək müxtəlif səpkilərdə araşdırılmış və müqayisəli planda tədqiq edilmişdir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq müxtəlif sistemli dillərdən, konkret olaraq ingilis və fransız dillərindən türk dilinə keçən söz və terminlərin alınması mexanizmi, alan dildə alınma sözlərin semantik cəhətdən

dəyişməsinin xüsusiyyətləri, söz və termin alınması prosesinin dinamikası, semantik təkamülün dərin prosesləri ilə mənaların və anlayışların formalaşması qanunları arasında olan uyğunluqlar öyrənilərək müqayisə edilir. Dillərin birinin digəri ilə ən intensiv şəkildə yaxınlaşdığı dil səviyyələri və bu yaxınlaşmanın əlamətləri, bir dil sistemi tərəfindən digər bir dil sistemi elementlərinin mənimsənilmə bilməsi kimi məsələlər tədqiq edilərək öyrənilir.

Dissertasiyada ilk dəfə türkologiyamızda ingilis və fransız mənşəli söz və terminlərin türk dilinə keçmə istiqamətləri, tarixi şəraiti, bu prosesdə söz və terminin qabığına baş vermiş dəyişikliklər, yaxud stabilliyini qoruya bilmiş xüsusiyyətlər, habelə həmin vahidlərin sosial həyata təsiri, mənimsənilmə imkanları, nəhayət, həmin sözlərdən imtina və milliləşmə, özləşmə prosesinin gedişi tədqiq edilir.

Tədqiqatda ingilis və fransız mənşəli terminlərin türkcədə qarşılıqlarının axtarışı və bu sahədə müxtəlif alimlərin təklifləri də ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətə təqdim edilir və bu qarşılıqlardan hansının daha uğurlu olduğu müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işindən nəzəri cəhətdən digər dillərin, xüsusən türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərin lüğət tərkibindən faydalanmanın üsul və vasitələrini öyrənmək və tədqiq etmək prosesində yararlanmaq mümkündür. Bununla yanaşı, tədqiqatın predmeti olan dillərin (türk, ingilis və fransız) qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi məsələsində də bu işin elmi əhəmiyyəti böyükdür. Praktik cəhətdən isə dissertasiya işinin nəticələrindən «Türkcə-fransızca», «Türkcə-ingiliscə» ikidilli lüğətlərin, eləcə də terminlər lüğətinin tərtibində istifadə etmək olar. Tədqiqatın nəticələrindən bu sahədə dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, leksikoqrafiyaya dair xüsusi kurs müəhazirələrinin hazırlanması və oxunmasında da faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Əsərdə müxtəlif tədqiqat üsullarını, istiqamətlərini, mərhələlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistemdən–təsvir və müqayisəli–tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur. Bu metodlar qarşılaşdırılan müxtəlif sistemli dillərin dil vahidlərinin tarixi eyniliyini, fərqli xüsusiyyətlərini, bir dilin materiallarının digər dilin materialları əsasında mənimsənilməsi yollarını, söz və terminlərin milli qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi şərtlərini və prinsiplərini aşkar etməyə imkan verir.

Tədqiqat prosesində mənbə kimi türk, ingilis və fransız dillərinə məxsus izahlı və ikidilli lüğətlərdən, ensiklopedik kitablardan geniş şəkildə istifadə olunmuş, bu mövzuda araşdırmalar aparmış tədqiqatçı-

alimlərin əsərlərinə, elmi-praktik konfrans materiallarına müraciət olunmuş, onlardan yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmiş və geniş müzakirə edilmişdir. Monoqrafik tədqiqatın əsas məzmunu və nəzəri müddəaları müəllifin ölkəmizdə və xaricdə çap edilən on altı elmi məqaləsində və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, hər biri müvafiq yarımfəsillərə ayrılmış iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş əbəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın sonundakı Əlavədə türk ədəbi dilində aktiv şəkildə işlədilən ingilis və fransız mənşəli söz və terminlərin qısa lüğəti verilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metod və mənbələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti şərh edilir, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Türk dilinə fransız və ingilis dillərinin təsiri. Fransız və ingilis mənşəli söz və terminlər yeni dil mühitində” adlanan və doqquz yarımfəsildən ibarət olan I fəslin ilk yarımfəsli “Dillərarası əlaqə və sözalma prosesi”nə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın bu hissəsində dil əlaqələrinin mahiyyəti və müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı təsiri məsələləri, “sözalma” anlayışı, söz və ya terminlərin alınmasına təsir göstərən dildaxili və dilxarici amillər, dilçilik elmində leksik alınmalara olan münasibət tədqiq edilir.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin fəaliyyəti prosesində sosial faktorlar ilə dilin daxili sistem-struktur münasibətləri bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərir. Bu təsir dilxarici və dildaxili faktorlara söykənir. Ekstralinqvistik amillər dildən kənar olaraq həmin dildə danışanların həyat təcrübəsi ilə bağlı olan faktorlardır. İntralinqvistik amillər dilin daxili-struktur quruluşundan doğan amillərdir.¹ Bir dilə digər dillərin təsiri ekstralinqvistik amillərə daxildir. Bu cür amillər dilin inkişafına, dil sisteminin bütün tərkib səviyyələrinə nüfuz edir. Lakin bu nüfuzetmə dilin müxtəlif səviyyələrində özünü müxtəlif şəkildə biruzə verir. Dil-

¹ Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Под общ. ред. чл.кор. АН СССР Б.А. Серебrenникова. М.:Наука, 1970, 604 с; с.217

lərarası əlaqələrin tarixi göstərir ki, alınmanın səciyyəsi dil daşıyıcılarının mədəni münasibətindən və həmin dilin ictimai funksiyasından asılıdır. Alınma leksika vasitəsilə bir xalq digər bir xalqı tanıya bilər.¹

Alınma prosesi mürəkkəb dil hadisəsidir və bu məsələyə tədqiqatçılar müxtəlif prizmalardan yanaşmışlar. Əksər dillərə Avropa dillərinin təsiri və bu təsirin söz və terminlərlə əlaqəsi problemi, eləcə də türk dilinə Avropa və ərəb mənşəli alınmaların keçid istiqamətləri bir çox tədqiqatın obyektinə olmuşdur.²

Tərəfimizdən aparılmış müşahidələr göstərir ki, türk dili və onun terminologiyası da təkcə öz imkanları hesabına deyil, həmçinin, digər dillərin leksik-terminoloji layından geniş miqyasda faydalanmaq əsasında inkişaf edərək formalaşmış və zənginlik qazanmışdır. Bu zənginləşmənin mənbələrindən biri də Avropa dillərindən keçən söz və terminlərdir. Avropa mənşəli sözlər, ümumiyyətlə, digər dillərdə olduğu kimi,

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: BSU, Kitab aləmi, 2004, s. 294 – 319, s. 295

² Qarayev A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Filol. elm. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 1990, 62 s.; Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, 192 s.; Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: ADPU, 1987, 84 s.; Məmmədov N. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər. Fil. elm. n. ... dis. avtoref. Bakı, 1966, 25 s.; Musayev Ə. M. Müasir fransız dili leksikasının inkişafı. Bakı: Maarif, 1987, 175 s.; Aksoy Ömer Asım. Gelişen ve Özleşen Dilimiz. Ankara: A. Ü. Basımevi, 1973, 94 s.; Atalay Besim. Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması. İstanbul: Marifet Matbaası, 1954, 64 s.; Aytaç Bedrettin. Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994, 159 s.; Çongur Rıdvan. Dilimizin Özleşmesinde Aşırı Davranılmış mıdır? Ankara: A. Ü. Basımevi, 1963, 27 s.; Dilaçar Agop. Türkiyede Dil Özleşmesi. Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969, 37 s.; Levend Agah Sırrı. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara: TTK Basımı, 1960, 497 s.; Özdemir Emin, Saraç Tahsin, Sinanoğlu Samim. Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Denemesi. II. Ankara: A. Ü. Basımevi, 1978, 182 s.; Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков: Изд-во Харьковского Университета, 1972, 216 с.; Бельчиков Ю. А. Интернациональная терминология в русском языке. М.: Учпедгиз, 1959, 78 с.; Забавников Б. Н. Французские лексические заимствования и их освоение в современном немецком языке. Калинин: 1971, 41 с.; Орлов Е. А. Проблема эквивалентов заимствованной лексики в современном русском литературном языке. М.: 1977, 153 с.

türk dilinin də bütün təbəqələrində müəyyən bir iz buraxmış və dilin, demək olar ki, bütün funksional üslublarında leksik-semantik çalarlıq yaratmışdır.¹ Belə söz və terminlər türk dilində kor-koranə mənimsənilməmiş, bu leksik-terminoloji vahidlərə fəal və yaradıcı formada baxılmışdır.

Müasir türk ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma söz və terminlərin xüsusi yer tutduğu faktlar əsasında müəyyən edilmişdir. Belə ki, Türk Dil Qurumu tərəfindən aparılan yeni lüğət çalışmalarında 617.767 sözün 14 %-ni alınma sözlərin təşkil etdiyi və bunların arasında Alman dilindən 98; Koreya dilindən 1; Ərəb dilindən 6467; Latın dilindən 78; Alban dilindən 1; Macar dilindən 9; Bolqar dilindən 19; Mongol dilindən 4; Erməni dilindən 24; Norveç dilindən 2; Fars dilindən 1359; Portugaliya dilindən 3; Fin dilindən 2; Yunan dilindən 400; Fransız dilindən 5253; Rus dilindən 44; Yəhudi dilindən 7; digər Slavyan dillərindən 24; İngilis dilindən 485; Soqcdadan 24; İspan dilindən 33; İtalyan dilindən 89; Yapon dilindən isə 9 alınma söz olduğu qeyd edilir.²

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq dillərin leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür.³

Dissertasiyanın “Türk dilinə fransız və ingilis dillərinin təsiri” adlanan I fəslin ikinci yarım fəslində müasir türk ədəbi dilinin inkişaf tarixi nəzərdən keçirilmiş və türk dilinin müəyyən inkişaf mərhələlərində sürətlə inkişaf edən dillərin türk dilinə olan təsiri təhlil edilmişdir.

Türk xalqlarının dünya xalqları ilə olan bilavasitə və bilvasitə əlaqə və münasibətlərinin qədim kökləri mövcuddur. Bunun nəticəsidir ki, türk dillərində külli miqdarda Şərqi və Avropa dillərindən alınma sözlər işlənir. Tarix boyu müxtəlif sistemli dillərlə qarşılıqlı təmasda olan türk dili VIII - X əsrlərdə çin, moңqol, sanskrit, pəhləvi, tibet dillərinin, türklərin islam dinini qəbulundan sonra ərəb, oğuz-səlcuq tayfaları İran ərazilərində məskunlaşdıqdan sonra isə fars dilinin və bu dil vasitəsilə ərəbcənin güclü təsirinə məruz qalmışdır. XI yüzillikdə Kiçik Asiyaya gəlib yerləşən və qısa bir zaman kəsiyində Balkanlara qədər gedib çıxan türklər burada yaşayan müxtəlif xalqların dilləri ilə qarşılıqlı təmasda

və söz alış-verişində olmuş, öz leksik tərkibini bu dillərdən alınma xeyli miqdarda yeni kəlmə ilə zənginləşdirmişdir. Tarixi-xronoloji baxımdan XIII-XV əsrlərdə Anadolunun yeni məkan və şəraitinə uyğunlaşaraq formalaşmasını tamamlayan oğuz-səlcuq təməlindeki əski türkcə XV əsrin sonlarından etibarən ərəb və fars dillərinin fonetik, morfoloji və sintaktik qatlarına qüvvətli müdaxiləsi nəticəsində “osmanlıca” adı verilən yazılı ədəbi dil şəklində inkişaf yolunu tutmuşdur. Türk dili Şərqi dillərindən–ərəb və farscadan təsirlənərək sözlər alarkən, öz tarixi inkişafı prosesində Qərbi Avropa dillərindən də kəlmələr almağı davam etdirmişdir. XVI-XVII yüzillərdə, xüsusilə XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin ortalarından etibarən Osmanlı İmperiyasının Qərbi Avropa dövlətləri ilə ticari, iqtisadi-siyasi yaxınlığı, geniş ədəbi-mədəni və diplomatik əlaqələri nəticəsində osmanlıca bu xalqların dilləri ilə təmas etmiş, türkcənin lüğət fonduna bu dillərdən (yunan, italyan, serb, macar, slavyan, fransız, alman, ingilis və s.) yabançı mənşəli yüzlərlə söz və termin keçmiş, yaxud alınmışdır. Lakin türkcənin daha çox təsiri altında qaldığı isə fransız dili olmuşdur. Xüsusilə, XVI əsrin birinci yarısından – Qanuni Sultan Süleymanın hakimiyyəti illərindən başlayaraq türklərin fransızlarla olan siyasi, ticari və elmi-ədəbi münasibətləri yüzillər sonra daha da genişlənməmiş və Avropanı öz təsiri altına alan sənət, ədəbiyyat və elm dili olaraq qəbul edilən fransız dilinin türk dilinə olan təsiri dilin lüğət tərkibindəki yenilənmə prosesində də öz əksini tapmışdır.¹

Türk alimləri göstərir ki, fransız dilinin türk dilinə geniş biçimdə daxil olmasının bir səbəbi də, xüsusilə, XIX əsrdə dilin sadələşdirilməsi məqsədilə atılan ərəb və fars sözlərinin yerinə fransızlarının alınması və bu prosesin çox qısa bir müddətdə inkişaf etdirilməsi idi.² Türk ictimaiyyətində baş verən qərbləşmə sosial həyatın hər sferasında əks olunurdu və təbii ki, Türk dili və mədəniyyətində də dərin izlər buraxırdı. Tənzimata qədərki dövrdə hakim olan ərəb və fars, daha sonra fransız dili, XX əsrin II yarısından etibarən isə Türkiyənin İngiltərə və ingilisdilli Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusən Amerika ilə elmi-texniki və təhsil sahəsindəki əlaqələrinin böyük sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində türkcəyə, xüsusilə bu dilin terminoloji qatına ingilis dilinin qüvvətli

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı : ADU, 1989, 93 s., s.3

² <http://www.wikipedia.org>.

³ Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-95-ci illər). Bakı: Elm, 1997, 312 s., s.9

¹ Sunel Hamit. Çağdaş Türkçede Yabancı Dillerin Etkisi // Türk Dili. Aylık Dil Dergisi, Sayı: 485, Mayıs 1992, s.950-960

² Kemal Özmen. Univers Français Dans l' Oeuvre de Hüseyin Rahmi Gürpınar. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara, 1978, 120 s, s.45-55

təsiri özünü hiss etdirməyə başlayır. Bu təsirin çoxsaylı səbəbləri içərisində Türkiyədə ingilis dilində təhsil verən orta və ali məktəblərin sayının xeyli artmasını (başqa sözlə, bütün dərslər və dərslər vəsaitlərinin, tədris dilinin ingiliscə olması), ingilisdilli Avropa ölkələrində və Amerikada minlərlə türkün təhsil alıb qayıtması və s. saymaq mümkündür. Xüsusilə, son 30-40 ildə Amerikan ingiliscəsi bütün türk toplumunu əhatə etməyə başlamışdır. Bugün gündəlik dildə, ticarət sahəsində, kütləvi informasiya vasitələrində ingilis mənşəli sözlər ağırlıq təşkil edir.

Tədqiqat göstərir ki, ingilis və fransız mənşəli sözlərin türk dilinin müxtəlif sahələrinə təsiri eyni deyildir. Türk dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış fransız və ingilis alınmaları xalqın ictimai həyatına və məişətinə daxil olan anlayış və əşyaları əks edir. Fransız və ingilis mənşəli alınmalar bir çox hallarda türk dilinin daxili müqavimətini qırmır, əksinə, bu sözlər yalnız səs və qrammatik deyil, lüğəvi sistemin qanunauyğunluqlarına da tabe edilir; yeni sözlər və terminlər lüğətlərin semantik strukturuna da yenilik gətirir, yeni terminoloji sahələr formalaşır.

“Fransız mənşəli elmi terminlər” adlanan üçüncü yarımfəsildə müasir türk ədəbi dili terminologiyasının təşəkkülü və formalaşması, termin yaradıcılığı prosesində mövcud olan meyillər haqqında məlumat verilmiş və türk dilinin elmi sferalarındakı fransız mənşəli terminoloji vahidlər qruplaşdırılaraq, onların mənbə dildəki forması ilə alınan dildəki forması qarşılaşdırılmış və həmin terminin mənası açıqlanmışdır.

Müasir türk ədəbi dili nə qədər zəngin bir dil olsa da, öz elmi anlayışlarının hamısını bütövlükdə milli söz və ifadələri hesabına qarşılamaq imkanından bir qədər xaricdir. Burada kənar dillərin təsiri, bir növ köməyi məsələsi ortaya çıxır. Kənar dilin elmi anlayışları ifadə edən terminologiyası hərəkətə gəlir. Buna görə də tədqiqatçılar terminlərin genetik baxımdan dilin öz sözlərindən və alınmalardan ibarət olduğunu qeyd edirlər.

Türkiyə türkcəsinin leksik-semantik səviyyəsində xüsusi yer tutan terminoloji vasitələrin formalaşması, təkamülü və müasir səviyyəyə çatması uzun bir tarixi keçmişdir. Türk-İslam mədəniyyəti dövründə ərəb və fars dilləri dövlət səviyyəsində aparıcı mövqedə olduğundan, türk dünyasında müxtəlif elm, sənət sahələrində istifadə olunan terminlər ərəb dili sözlərindən ibarət idi. Tibb, riyaziyyat, astronomiya, fiqh və bəzi elm sahələrinə aid olan əsərləri türk alimləri türkcəyə tərcümə etmiş və bu tərcümələr zamanı az da olsa türkcə terminlərin yaradılmasına da təşəbbüs etmişlər. Terminologiya sisteminin türk dilində əsaslı

şəkildə nizama salınması, milli terminlərin yaradılması Cumhuriyyət dövründə milli dövlət anlayışı ilə meydana çıxır. Buna baxmayaraq, ötən əsrin 20-ci illərindən başlayan terminlərin milliləşdirilməsi hərəkəti sistemli və ardıcıl xarakter daşıyırdı. Termin yaradıcılığında yeni tendensiya özünü göstərirdi. Milli dil zəmininə söykənməyən ərəb mənşəli söz-terminlər anlaşılmayan, daxili forması qaranlıq olan latın və yunan terminləri ilə əvəz olunurdu. Bu da türkcə düşünmədə, elmi qavramların mənimsənilib öyrənilməsində çətinlik yaradırdı. Sonralar Türk Dil Qurumunun köməyi ilə yaradılan komissiyalar terminlərlə bağlı konkret əməli işlər görməyə başlayır. 30-40-cı illərdə Şərq mənşəli terminlərdən türkcənin təmizlənməsi prosesini sonrakı dövrlərdə Qərbi dillərinə məxsus söz-terminlərin ədəbi dilə alınması müşayiət edir.

Tədqiqat işində aparılmış müşahidələr göstərir ki, türk dili lüğət-terminoloji baza baxımından çox zəngindir. Onun elmi dili təkə öz sözləri hesabına deyil, eyni zamanda alınma terminlər hesabına da zənginləşmişdir. İrihəcmli lüğətlərlə tanışlıq göstərir ki, o mənbələrdə alınma elmi terminlərin də kəmiyyəti artan xətt üzrə inkişaf etmişdir.

Fransız dili kənar dil kimi türk dilinin müxtəlif elm sferalarına öz müsbət və mənfi təsirini göstərmişdir. Fransız dilindən türk dilinə keçən terminlər müxtəlif elm sahələri ilə əlaqədardır. Məsələn, apatit, aragonit (geologiya), apokrif, antoloji (ədəbiyyatşünaslıq), apostrof, artikulyasiya (dilçilik), aldehit, amonyum (kimya), akordeon, akompanyatör (musiqi), antrasit, arduvas (minerologiya), arterit, bazofobi (tibb), astrofizik, galaksi (astronomiya), alotropi, akselerograf (fizika), amip, antilop (zoologiya), amitoz, alveol (biologiya), anomali, agnosi (psixologiya), ampirizm, amoralizm (fəlsəfə) və s.

“Fransız mənşəli sahə terminləri” adlanan IV yarımfəsildə müasir türk ədəbi dilindəki fransız alınmaları müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılmış və təhlil edilmişdir. Sahə terminləri dedikdə maliyyə, idman, məişət, texnika, dəniz, nəqliyyat və rəhbərlik, ictimai-siyasi məzmunlu söz və terminlər nəzərdə tutulur. Məsələn, bankomat, adisiyon (maliyyə işləri), duayen (diplomatiya), adres, adaptör, abonman (rəhbərlik), aksona, armatör (dənizçilik), kolye, alyans (zərgərlik), amiral, garnizon (hərbi sahə), bisküvi, fritöz (kulinariya), dantel, büfe (məişət), arena, homologasiya (ictimai-siyasi məzmunlu sözlər), abandone, atletik, akrobasi (idman) və s.

I fəslin V yarımfəsli “Fransız mənşəli müştərək terminlər”ə həsr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir elm sahəsində işlənən

terminlərin möhkəm müəyyən edilmiş bir mənası olur. Lakin, bəzi hallarda eyni termin bir çox sahələrdə və ya eyni termin eyni sahədə müxtəlif mənalarda işlənir. Fransız dilindən Türkiyə türkcəsinə keçən terminoloji vahidlərin bir qismi də müştərək terminlərdən ibarətdir. Bunlara ortaq terminlər də demək olar. Belə terminlər müxtəlif elm və sahə sferalarında işlənərək mənaca fərqli cəhətlər yaradıblar. Məsələn, *Argüman*. Fr.argument. Bu sözdən 5 mənada və müxtəlif sahələrdə istifadə olunur: 1) hüquq sahəsində: dəlil, sübut, əsas; 2) fəlsəfədə: iddia; 3) astronomiyada: bərabərləşdirmə, bərabərsizlik və ya bir göy cisminin hərəkətinə aid hər hansı bir dəyər; 4) riyaziyyatda: dəyişən kəmiyyət; 5) yenə riyaziyyatda: bir cədvəldə hər hansı bir sayın dəyərini tapmaq üçün istifadə olunan rəqəm;¹ *Aksiyon*. Fr. action termini. Bu fransız mənşəli söz 7 sahədə və mənada işlənir. Məsələn, 1) hər hansı bir maddi amilin və ya bir düşüncənin ortaya çıxması; 2) İnsan fəaliyyəti və ya iradəsinin ifşa edilməsi; 3) hərəkət, iş; 4) ticarətdə: sərmayənin bir hissəsi; 5) Yenə ticarətdə: hissə sənədi, pay sənədi; 6) teatrda: bir aktyorun səhnə üzərindən hərəkəti, bu hərəkətdən ortaya çıxan inkişaf; 7) teatrda: Oyunun məzmununu inkişaf etdirən hadisə, hekayə.²

Bu fəslin VI yarımfəslə "İngilis mənşəli sözlərin xüsusiyyətləri" adlanır. Türkiyə ilə İngiltərə arasında tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlər, elmi-texniki tərəqqi və bilik sahələrinin inkişafı hər iki dilin lüğət tərkibinin alınma söz və terminlər hesabına da zənginləşməsinə müəyyən şərait yaratmışdır.

İngilis alınmaları türk dilinə ilk dəfə 19-cu yüzilliyin sonlarında və gəmi istehsalı ilə bağlı olaraq daxil olmuşdur. İkinci dünya müharibəsindən sonra və getdikcə artan ABD və Türkiyə arasındakı siyasi-iqtisadi, texniki, hərbi və elmi işbirliyi nəticəsində ingilis alınmalarının sayı daha da çoxalmışdır. Türk dilində ingilis mənşəli söz və terminlər, xususi ilə axır zamanlar daha çox istifadə olunur və son illərdə onların türkcədə milli qarşılıqları ilə əvəzlənməsi məsələsi türk dilçiliyində bir problem olaraq qaldırılmaqdadır.

Aparığımız müşahidələr göstərir ki, türk dilinə son illər daxil olmuş ingilis alınmalarının etimon dildəki şəklini qoruyub saxlaması və yayılması türk dilinə mənfə təsir göstərərək bu dilin "yabancılaşma-

¹ Püsküllüoğlu Ali. Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü. 5. baskı, Ankara: Arkadaş Yayınevi, Mart 2004, 500 s., s.50

²Doğan Mehmet. Doğan Büyük Türkçe Sözlük. 4.basım, İstanbul:Pınar Yayınları, Ocak 2008, 1829 s., s.41

sı"nı surətləndirmişdir. Məsələn, bodyguard, by-pas, catering, charter, chek-up, clip, Cola, derby, fast food, free shop, mega star, talk secret kimi söz və söz birləşmələrini buna nümunə göstərmək olar.

"İngilis mənşəli sahə terminləri" adlanan VII yarımfəsildə "Müasir türk ədəbi dilində işlənən ingilis sözlərinin mənə dəqiqliyi aydınlaşdırılmış və onların sahələr üzrə bölgüsü nəzərə çatdırılmışdır. Məsələn, akut, stres (tibb sahəsi), medya, feding, star (KİV sahəsi), apartheaid, dominyon, lider, lobi (ictimai-siyasi məzmunlu sözlər), ararot, golden (botanika), aysberg, golfstrim (coğrafiya), hostes, kokpit (kokpit), film, gag, kasting (kinoşünaslıq), destroyer, doblin (dənizçilik), fob, holding, kliring (iqtisadiyyat terminləri), ketçap, kek, cips (kulinariya sahəsi), blazer, frak, lastikotin (geyim və parça adları), averaj, ralli, skor, tayming, jogging, sprint (idman leksikası) və s.

İngilis dilindən türk dilinə keçən idman terminlərini ayrı-ayrı növlər üzrə də qruplaşdırmaq olar: a) top oyunlarında (dripling, pas, santrfor); b) boksa (aparkat, boks); c) atçılıq idmanı üzrə (cokey, bariyer, padok); d) tenis oyunu üzrə (ace, kort). Ümumiyyətlə, türk dilində ingilis mənşəli idman leksikasının faizi yüksəkdir. Belə sözlər tematik qruplarına və leksik-semantik paradigmalarına görə fərqlənir. Həmin qruplardan biri müxtəlif idman hadisələri ilə bağlı olanlardır. Məsələn, overtaim, pley-off, tay-brek, transfer, draft və s.

İnformatika sahəsi ilə bağlı ingilis mənşəli söz və terminlər kompyuter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində türk dilinə daxil olmuş və son zamanlar internet istifadəçiləri arasında geniş kütlələrə yayılaraq mənimsənilməkdədir. Məsələn, internet, host, hiperlink, intranet və s. Bu sahə ilə bağlı bir çox söz və söz birləşmələri qarşılıqlarının tapılmasına baxmayaraq, internet səhifələrində hələ də ingilis imla və tələffüzü ilə istifadə olunması nəzərə çarpır. Məsələn, attachment (eklenti); click (eklemek); content advisor (içerik danışmanı); domain name (alan adı); firewall (güvenlik duvarı); news server (haber sunucusu); nick name (takma ad); home page (ana sayfa); web browser (web tarayıcısı) və s.¹ Hətta bəzi ingilis sözlərinə öztürkcə fellər artırılmış və "-la,-le" şəkilçiləri vasitəsilə düzələn feli birləşmələr də sıx-sıx istifadə olunur. Məsələn, chatleşmek, download etmek, e-kart yapmak, e-mail göndermek, linke tıklamak, reply etmek və s.²

¹ <http://www.dosya.hurriyetim.com.tr/harflerimiz>

² <http://www.dilimiz.gen.tr/>, "İnternette Türkçe kullanımı"

Aparılmış müşahidələr göstərir ki, bədən tərbiyəsi və idman, həmçinin KİV və iqtisadiyyat sahəsində istifadə olunan söz və terminlərin əksəriyyətini beynəlxalq miqyasda götürdükdə ingilis mənşəli alınmalar təşkil edir və həmin sözlər beynəlmiləl termin kimi hüquq qazanmışdır.

Dissertasiyanın “Fransız və ingilis mənşəli terminlərin türkcənin söz yaradıcılığında rolu” yarım-fəslində terminlərin yaranma üsulları təhlil olunaraq zəngin faktiki material əsasında şərh edilmişdir. Dillərin lüğət tərkibinin inkişafında həm dildaxili, həm də dilxarici amillər mühüm yer tutur. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün əsas hesab olunan mənbə dilin daxili imkanları hesabınadır. Burada ümumxalq dilindən, dialektlərdən alınaraq ədəbi dildə işlədilən sözdüzəldici şəkilçilər, söz birləşmələri vasitəsi və kalka yolu ilə yaradılan yeni sözlər nəzərdə tutulur. Dilxarici amillər isə mədəni-tarixi inkişafın nəticəsində başqa dillərdən alınmalar hesabına həyata keçirilir.¹

Türk dilləri kamil qrammatikaya və zəngin lüğət ehtiyatına sahib olduğu kimi, müxtəlif sözdüzəltmə üsullarına da malikdir. Yeni dil siyasəti nəticəsində türk dilində morfoloji, sintaktik, leksik-sintaktik üsullarla yeni sözlər yaradılmışdır. Türk dilində morfoloji yolla sözyaradıcılığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir və bu da iltisadi mexanizmin tələbindən irəli gəlir. Xüsusi ilə son illərdə ingilis və fransız dillərindən keçən sözlərin əksəriyyətinə türk dilinin sözdüzəldici şəkilçilərini artırmaqla yeni kəlmələr və eləcə də söz birləşmələri yaranmış və dili zənginləşdirmişdir. Bu sözlər türkçə lüğətlərdə yer almaqdadır. Burada söz kökləri alınma olsa da, sözyaratma prosesi dilin öz daxilində və öz qanunları arasında gedir. Reseptor dilin (türk dilinin) sözyaradıcılığı bazasını genişləndirərək və lüğət tərkibini zənginləşdirərək ingilis və fransız mənşəli sözlərə aşağıdakı milli şəkilçilər artırılmışdır: -cı(-çı), -cılık(-çılık), -lı, -sız, -lık, -sızlık, -lojik, -ca, -giller, -lama, -lamak, -lanma, -lanmak, -laşma, -laştırma, -savar və s. Məsələn, aksesuarçı, boykotçu, kalorifercilik, repoculuk, benzollü, redingotlu, karaktersiz, faülsüz, aktüellik, badigartlık, idealsizlik, aktinolojik, sportmence, kolibrigiller, kobaygiller, garantileme, stoklama, formatlamak, fakslamak, sansürlenme, şampuanlanmaq, magazinleşme, aktifleşme, standartlaşdırma, futbolsever və s.

Morfoloji vasitə ilə türk dilində olan fransız və ingilis mənşəli söz-

¹ Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: AUN, 1958, 36 s., s.5-8

lərdən əmələ gəlmə prosesində iştirak edən morfoloji göstəricilərin hər birinin funksiyası eyni deyil. Bəziləri çox söz, bəziləri isə məhdud dairədə söz və termin yaradır.

Türk dilinə daxil olmuş ingilis və fransız mənşəli söz və terminlərin bir çoxu sintaktik üsulun köməyi ilə formalaşır. Burada iki dilin söz və terminləri iştirak edərək müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər yaradırlar. Bu üsulla yaranan sözlər dissertasiyada üç istiqamətdə təsnif edilir: a) mürəkkəb söz kimi formalaşanlar (kodaçma, karekök, kardinalkuşu, kanserbilim(ci), fosforışı(l), iyonyuvarı); b) birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar (kablolu televiziya, kareli defter, flaş haber, spor elbise, limited ortaklık, bireysel test); c) ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olanlar (adres defteri, integral denkleme, web sayfası, taç çizgisi, folk sanatçısı, baypas ameliyatı, kliring anlaşması).

Söz birləşməsi şəklində olan bu terminlərin çoxu türkçəyə yarı tərcümə yolu ilə daxil olmuşdur. Qarşılıqları olduqda istifadə edilmiş, qarşılığı olmadıqda fransız və ingilis mənşəli sözlər dilin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarına uyğunlaşdırılaraq, eyni ilə alınmış və söz birləşməsi şəklində termin yaradılmışdır.

Bu gün müasir türk ədəbi dilində avropa dillərindən türkçəyə tərcümə edilən və söz birləşmələri şəklində olan terminlərlə yanaşı, qarşılıqları olmadan dilə olduğu kimi yerləşən hər iki tərəfi alınma söz olan terminlərlə də son illərdə demək olar ki, hər sahədə rastlaşırıq. Məsələn, alfa ritmi, afektif reaksiyonlar, grup normu, traveler çek, tur operatörü, elektronik medya, star aktör, kredi kartı, grup terapişi, faktör analizi, pop müzik, panel radyatör, web sitesi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilində ingilis və fransız dillərindən alınma sözlərin iştirakı ilə mürəkkəb fellərin yaranması prosesi də müşahidə olunur. Alınma sözlərdən analitik yolla fel yaranması prosesi türkologiyada çox səthi işlənmişdir. Bu yolla yaranan fellərin əksəriyyəti, bir qayda olaraq, mürəkkəb fel kimi səciyyəli. Analitik-sintaktik üsulla türk dilində yaranan mürəkkəb fellərin sayı gündən-günə artaraq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Alınma sözlərdən əmələ gələn fellərin I komponenti, istisnasız olaraq, adlardan ibarət olur. Bu qəbildən olan fellərin ikinci tərəfini isə türk mənşəli fellər təşkil edir. Bu fellərin bəziləri əsas, əksəriyyəti isə köməkçi fel kimi çıxış edir. Məsələn, “yapmaq” feli ilə: karyer yapmak, staj yapmak, kontak yapmak, piknik yapmak, zaping yapmak, grev yapmak və s; “etmək” feli ilə: depo etmək, formüle etmək, garanti etmək, linç etmək, nakavt etmək; “olmaq” feli ilə: agresif

olmaq, angaje olmaq, deforme olmaq, hit olmaq, out olmaq və s.

Türk dilində alınma sözlərdən yaranan fellərin bir qisminin ikinci komponenti köməkçiləmiş fellərdən də ibarət olur. F. Zeynalov qeyd edir ki, belə fellər “öz leksik mənasını bu birləşmələrdə qismən daraldan köməkçi fellər”dir.¹ Məsələn, “almak” feli ilə: fotoğrafa almak, inisiyatifi ele almak, kontrol altına almak, brifing almak; “vermek” feli ilə: kilo vermek, start vermek, faul vermek, frikik vermek; “çıkılmak” feli ilə: manşete çıkmak, komadan çıkmak, taça çıkmak, rayından çıkmak; “atmak” feli ilə: stres atmaq, penaltı atmaq; “çekmek” feli ilə: fotoğraf çəkmək, konferans çəkmək, film çəkmək, şut çəkmək və s.

Yuxarıda verilən nümunələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, son zamanlar müasir türk ədəbi dilində avropa dillərindən alınmış sözlər hesabına analitik formaların məhsuldarlaşması müşahidə edilir.

I fəslin “Fransız və ingilis mənşəli terminlərin müasir türk ədəbi dilində assimilyasiyası yolları” adlanan sonuncu-doqquzuncu yarım fəslində alınma söz və terminlərin mənimsənilməsinin müxtəlif növləri ayrılıqda işıqlandırılmışdır. Fransız və ingilis dillərindən türk dilinə keçən söz və terminlərin, eləcə də şəkilçilərin uyğunlaşdırılması prosesi iki kateqoriyaya əsaslanır: 1) söz, termin və şəkilçinin struktur dəyişikliklərə məruz qalmaması; 2) söz, termin və şəkilçinin struktur dəyişikliklərə məruz qalması.²

Alınma söz və terminlərin bir hissəsi müasir türk ədəbi dilində, xüsusən, fonetik və orfoepik cəhətdən əsaslı dəyişiklik edilmədən işlədilir. Bu terminlərin bir qismi qoşa sözlər şəklində işlənənlərdir ki, onların tərkibində olan sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, mənbə dildəki kimi ayrı və ya defislə yazılır. Məsələn, part time (yarım gün), sneak preview (ön izleme), snack-bar (atıştırtma yeri), sit-com (durum güldürüsü), sidewalk sale (kaldırım satışı), side effect (yan etki), shape master (gücləndirmə), prime-time (altın saatlar), jet-ski (su kızıağı), jam-session (caz toplusu), ice-tea (buzlu çay), hat-trick (üçlemə), happy-hour (indirim saatləri) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilinə daxil olan ingilis mənşəli söz və terminlərin bir qismi isə mürəkkəb söz və söz birləşmələrinin ixtisarı

ilə, yəni abbreviatura üsulu ilə yaranmışdır və orijinala maksimum yaxın dərəcədə yazılaraq öz quruluşlarını qoruyur. Ümumiyyətlə, istər türk dili, istərsə də ingilis və fransız dillərində müxtəlif sahə terminologiyalarında abbreviatura bir neçə şəkildə özünü göstərir:

1) heca ixtisarı. Müxtəlif sözlərin hissələrindən ibarət olanlar. Məsələn, “transistor” sözü “transfer” və “resistor”; “sonar” sözü “sound, navigation” və “ranging”; “forex sözü “for, an, exchange” sözlərindən yaranmışdır.

2) hərfi ixtisarı. Bu üsulla çox sözlü terminlər əvəzinə onların tərkibinə daxil olan sözlərin baş hərflərindən terminlər düzəlir və böyük hərflərlə yazılır. Məsələn, VCD (Video Kompakt Disk), FOB (free on board), IQ (intelligence quotient), CD (kompakt disk) və s.

3) heca söz ixtisarı. Belə ixtisarlarda mürəkkəb sözlərdən birinin başlanğıc hissəsi bütöv halda, II hissə isə cüzi ixtisarla verilir. Məsələn, “repo” ixtisarı “repurchase və agreement” sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Bir çox hallarda Avropa mənşəli, xüsusilə, fransız və ingilis mənşəli alınmalarda, türk dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə edilir:

a) Alınma sözlərin bir qismi türkcənin ahəng qanununa tabe olmur. Məsələn, alternativ, tabloid, destroyer, doblin, basket, ace, holding, intranet və s.

b) Sözdə eyni bir heca daxilində iki və daha artıq samitin birgə işlənməsi türk dilinin fonetik quruluşuna ziddir. Lakin bir çox alınma sözlərdə Türk dilinin bu fonetik prinsipi pozulur. Məsələn, star, spot, flamingo, basket, festival, gangster, rafting, jogging, program, psikiyatr, elektrik, film, form, modern, slayt və s.¹

c) Türk dilində vurğu, əsasən, sözlərin son hecasındakı sait səsin üzərinə düşür. Lakin alınma sözlərin əksəriyyətində vurğunun yeri sərbəst olur və mənbə dilin qanunlarına uyğun şəkildə özünü göstərir. Məsələn, doping, sponsor, sprinter, fiber, ananas, barmen və s.

ç) İngilis və fransız mənşəli sözlərin bir qisminə sözün sonunda “g” hərfi olduğu kimi saxlanılır, yəni “k” samiti ilə əvəzlənmir. Məsələn, diyalog, demagog, filolog, jeolog, katalog, monolog, psixolog və s.

Alınma sözlərin müəyyən qismi morfoloji cəhətdən dəyişikliyə

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları, Bakı: Maarif, 1981, 345 s., s.27

² Джафаров Р. Дж. Технические термины заподноевропейского происхождения в азербайджанском языке. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. Баку, 1990, 27 с., с.20

¹ <http://www.tdk.gov.tr/impla/> “Alıntı Kelimelerin Yazılışı”

məruz qalmır. Fransız və ingilis dillərindən alınma sözlərin mənasına semantik çalarlıq qatan və onların tərkibində türk dilinə daxil olan bir sıra yunan-latin mənşəli ön şəkilçilər bu dilin şəkilçiləri ilə əvəz edilmir. Məsələn, “aero”(aerofobi, aeroglisör, aerolit və s.); “anti”(antialerjik, antibiyotik, antibranşiyal və s.); “dis” (disfonksiyon, diskalifiye, disimilasyon və s.); “egzo” (egzogami, egzomorfizm və s.); “hekto”(hektoar, hektogram, hektolitə və s.); “jeo” (jeobotanik, jeoloji, jeopolitik və s.); “jön” (jönpromiye, jöntürk və s.); “makro” (makrogamet, makrosefal və s.); “mega”(megafon, megaskop, megahertz və s.); “oli” (oligarşi, oligopol, olimpiyat və s.); “oto”(otoban, otobüs, otomatik) və s.

Alınma söz və terminlərin digər bir qismi Türk dilinin fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edilərək müəyyən dəyişikliyə məruz qalır və fonetik, qrafik, orfoqrafik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən dilin normalarına uyğunlaşdırılır.

Dissertasiyanın üç yarımfəsildən ibarət ikinci fəslə “Türk dilində fransız və ingilis mənşəli sözlərin mənimsənilməsi və milliləşməsi yolları” adlanır.

“Fransız və ingilis mənşəli sözlərin milliləşməsi prosesi” adlı birinci yarımfəsildə türk dilində işlədilən bir-neçə fransız və ingilis mənşəli söz və terminlərin struktur-semantik inkişafı izlənilmiş və onların milliləşməsi prosesində baş verən dəyişikliklər təhlil edilmişdir.

Fransız və ingilislərlə türklərin çoxcəhətli tarixi-mədəni əlaqələri onların dil səviyyələrində də özünü göstərmişdir. Müxtəlif sahələrdə əlaqələrin genişlənməsi bu dillərin bir-birindən söz almasına gətirib çıxarmışdır. “Türk dili həmin dillərlə informasiya əlaqəsini yaratmışdır. Odur ki, türk dilinə Avropa dillərindən müvafiq anlayışları bildirən sözlər daxil olmuş və həmin sözlər xüsusi adaptasiya qaydalarına uyğun şəkildə işlədilməyə başlamışdır”.¹ Bu cür söz və terminlərlə türk xalqının elmi-texniki və mədəni yüksəlişi üçün yaranmış yeni məfhum və anlayışlar ifadə olunmuşdur. Türklər belə sözləri “yabancı kelimeler” adlandırırlar da termin səciyyəli fransız və ingilis mənşəli bu kəlmələr türkcəyə keçərək milli sözlərə çevrilmiş, lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, sempati, prezantabl, duayen, disk, komplo, brokır, koç, sponsor, bilbord, nonstop, zeping, demping, branç və s.

Aparılmış müşahidələr göstərir ki, həmin söz-terminlərin fransız və ya ingilis dilindəki quruluşları fərqlidir. Türk dilinə daxil olanda həmin

¹ Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan NPM, 2006, 384 s., s.207

leksik-terminoloji vahidlərin forması qismən də ola dəyişir. Sonralar türk dilinin inkişafı nəticəsində həmin alınmalar öz əhəmiyyətini itirmək üzrədir.

“Türk dilinə keçmiş fransız və ingilis mənşəli sözlərin qarşılıqlarının axtarılması yolları” adlı ikinci yarımfəsildə alınma sözlərin milli qarşılıqlarla əvəz etmə prosesi və bu sahədə Türk Dil Qurumunun apardığı iş və tədqiqatlar təhlilə cəlb edilmişdir. Burada qeyd olunur ki, alınma sözlərə münasibət müəyyən dövrlərdən başlanmış və indi də davam etməkdə olan dilçilik çalışmaları arasında ən mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır.

Məlumdur ki, Tənzimat dövründə (XIX əsrin II yarısı) həyata keçirilməyə başlayan islahatlar Türkiyə türkcəsinin sadələşdirilməsi tələbini də ortaya qoymuşdu. “Dildə sadələşmə” meyilinin bir qanadı da türkcə yeni söz və terminlər axtarışı idi. Bu axtarış əvvəllər şəxsi təşəbbüs kimi ortaya çıxır. Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamal, Əhməd Cövdət Paşa kimi o dövrün fikir adamları dilin imkanlarıyla yeni termin yaradıcılığında təşəbbüs göstərmişlər. “İkinci Meşrutiyet”dən sonra başlayan və 1911-1923 illəri əhatə edən “Milli ədəbiyyat cərəyanı” dövründə də dildə milliləşmə və sadələşmə hərəkatına paralel olaraq terminlər mövzusu ortaya çıxır. Bu dövrdə Ömər Seyfəddin, Əli Canib Yöntəm və Ziya Gökalpın rolu çox böyükdür. Tənzimatdan Cümhuriyyətə qədərki dövrdə bir tərəfdən bir sıra alimlər tərəfindən ərəb və fars mənşəli sözlərdən yeni kəlmələr yaradılırdı, digər tərəfdən isə bu dövrdən başlayaraq Qərb ölkələrinə, xüsusilə Fransaya üz tutan türk alimləri həm tərcümə prosesində, həm də şəxsi yaradıcılığında termin məsələsində problemlərlə üzləşirdilər. Bir sıra elmi məfhumların türkcə qarşılığının olmaması ifadə mürəkkəbliyi yaradırdı və ziyalılar, müxtəlif peşə sahibləri milli termin yaratmağa səy göstərirdilər.

Alınma sözlərin türkcə qarşılığının tapılıb lüğət tərkibinin fəal fonduna yenidən qatılmasında və ümumən türk dilinin leksik-semantik sisteminin inkişafında, zənginləşməsində dil inqilabının həyata keçirilməsinə kömək olmaq məqsədilə Atatürkün ilk vaxtlar dil dərnəyi adlandırdığı Türk Dil Qurumunun böyük xidmətləri olmuşdur. Atatürk dil mövzusunda, xüsusən alınma terminlərin türkcələşdirilməsinə böyük əhəmiyyət vermiş, Türk Dil Qurumunun fəaliyyəti ilə aparılan termin yaratma məsələləri ilə yaxından maraqlanmış və şəxsən iştirak etmişdi. 1932-ci ildən fəaliyyətə başlayan bu Qurum ilk gündən Avropa dillərindən türk dilinə keçmiş söz və terminlərin ekvivalentinin axtarılıb ta-

pılması yollarına üstünlük vermiş, sözalma yollarının ən effektiv olanlarını bir araya gətirmişdir. Bu illərdə Atatürkün başçılığı altında aparılan işlər nəticəsində riyaziyyatla bərabər, fizika, kimya, coğrafiya, astronomiya, biologiya, botanika, zoologiya kimi elm sahələrində bir çox termin türk sözləri ilə qarşılanmış və bu qarşılıqlar dərslərdə öz əksini tapmışdır. Fransız, ingilis və s. əcnəbi söz və terminlərin milli sözlərlə əvəzlənməsi axtarıları və tədqiqatlar 1935-ci ilin sonuna kimi davam etmişdir.¹

Dil inqilabı adı verilən islahatlardan sonra Türkiyənin üzünü Avropaya çevirməsi, yeni sivilizasiya məkanına daxil olma istəyi başqa bir təhlükənin yaranmasına, türkcəyə Avropa mənşəli (fransız, ingilis, italyan və s.) xeyli söz və terminin gəlməsinə şərait yaratmışdır. Araşdırmalarımız göstərir ki, Cümhuriyyət dövründə türkcələşdirmə prosesində əsas diqqət Şərq dillərindən, xüsusən ərəb və fars dillərindən alınan söz və terminlərə ayrılmış, dilə girən fransız kəlmələrin o qədər də fərqi nə varılmamış, hətta qərbləşmə naminə bütün bu sözlərə yaxınlıq göstərilmişdir.

1960-cı illərdə yenidən Türk Dil Qurumu xətti ilə bir tərəfdən dilçilik, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, ictimaiyyat, gömrük, hüquq, geologiya, məntiq, metallurgiya, folkloristika kimi elm sahələrinə aid bir çox termin türkcə qarşılıqları ilə əvəzlənmiş, digər tərəfdən Atatürk dövründə yaradılan qarşılıqların dildə yayılması işləri aparılırdı.

1970-ci illərdə Türk Dil Qurumunun avropa mənşəli kəlmələrə aid olan problemlərə daha çox diqqət yetirməsinə rast gəlirik. Belə ki, yeni bir təşəbbüs edilərək, 1970-ci ilin fevral ayında “Qərb mənşəli sözlərə qarşılıq tapma komitəsi” adlı bir komissiya təşkil olunur. Komissiyanın apardığı işlərin nəticələri 1972-1978 illərdə Türk Dil Qurumu tərəfindən nəşr edilən “Qərb mənşəli sözlərə qarşılıq tapma təcrübəsi” adlı əsərdə öz əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdə 30-cu illərdən bəri Avropa dillərindən (fransız, ingilis, ispan, italyan və s.) türk dilinə keçmiş kəlmələrin hansılarının mənimsənilməsi, hansılarının isə özünə yer tuta bilmədiyini üzərində ən çox dayanılmış və bunların səbəbləri dil faktları əsasında göstərilmişdir. Təklif olunan söz və termin qarşılıqlarının uyğun gəlib-gəlməməsi də ön planda müzakirə obyektinə olmuşdur. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakı sözləri göstərmək olar: yönelteç (di-

¹ Rekin Ertem. Güneş - Dil Nazariyesi. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. Cilt III. Dergah Yayınları. İstanbul: 1979, 504 s., s. 426

reksiyon), birləşmə, bütünləşmə (entegrasyon, entegre), belgitlik, paralıq (portföy), sonsal (marjinal), sağlıq yoklaması (çekap), seslek (telefon), yazıncak (daktilo), kurunç (sigorta), gözlegörü (otopsi), vurkaçı (komando) və s.

Bunların arasında az da olsa mənimsənilənləri olmuşdur. Məsələn, iş bırakımı (grev), dəğər düşürümü (devalüasyon), düzənək (mekanizma) və s. Elə sözlər vardır ki, bunların türk dilinə keçməsinə narahatlıq halları baş verməmişdir. Məsələn, faşizm, nasizm, liberalizm və s. Bununla belə, türk dilinə uyuşmayan, əvəzlənə biləcək sözlər də kütləvi informasiya yolu ilə dilə gəlmişdir ki, bu sözlərin bir qismi bugün türk ədəbi dilinin aktiv lüğət fondunda yer alır. Məsələn, personel, form, rezerv, marketing, brifing, kontenjan, lojman və s.

Bu illərdə fransız, ingilis, italyan və s. mənşədən olan söz və terminlərin bir çoxuna qarşılıqlar tapılsa da, tapılan qarşılıqlar zaman keçdikcə uyğun görülməmiş, yeni sözlər düzəldilmişdir. Məsələn, ingilis dilində “self-servis” ifadəsinin qarşılığı “buyur-al” müraciətində öz ifadəsini tapmışdır. “Türkçe Sözlük”də də bu sözə rast gəlmək olur. 1978-ci ildə Türk Dil Qurumunun “Özleştirme Kılavuzu”nda “self - servis” qarşılığı olaraq “kendin seç” (özün seç) müraciəti qeyd olunmuş, lakin bu ifadə “Türkçe Sözlük”də özünə yer almamışdır. Bu gün bu iki nümunənin yerinə “Türkçe Sözlük”də “seçal” qarşılığını tapa bilərik. Şərq dillərindən (ərəb və fars dillərindən) alınmış söz və terminlərə qarşı başlanmış olan “inqilab” Qərbdən gələn kəlmələrə qarşı göstərilməmiş, əcnəbi söz və ifadələrin dilə daxil olmasına etinasız yanaşılmış, əlaqədar dövlət qurumları, elm ocaqları, alimlər bu mövzuda passivlik göstərmiş, Türk Dil Qurumuna lazımı dəstək verməmişlər.

Qarşılıq tapılmasında bəzi morfoloji göstəricilər köməyə gəlmiş, məsələn, Avropa mənşəli “-man (-men)” şəkilçisi qarşılanmışdır. Nəticədə bir sıra ingilis və fransız dili alınmaları, məsələn, pilot-uçman, ajan-gizmen, operator-işletmen, kompetan-uzman, rekortmen-erişmen, stajyer-yetişmen sözləri ilə əvəzlənmişdir. Bununla yanaşı olaraq, qarşılıq axtarışında ümumtürk mənşəli “-cı (-ıcı)” şəkilçisi də fəal olmuş, uçucu, işletmeci sözlərinin yaranmasında iştirak etmişdir. Lakin maraqlıdır ki, aradan otuz il keçməsinə baxmayaraq, bu sözlərin türkcə qarşılığından istifadə edən yoxdur. Xalq bu alınmaların qarşılıqlarını yaratsa da, onları mənimsəmə, özünükləşdirmə mümkün olmamışdır. Bunlara nümunə olaraq türk dilinin “uz-, -öz-, ön-” sözdüzəldici şəkilçilərindən istifadə edərək tərcümə yoluyla yaranmış və tərkibində yunan mənşəli

“tele-, oto-, pre-” önşəkilçili sözlərin qarşılıqlarını göstərmək olar. Məsələn, “tele-uz”: teledinamik-uzdevimsel, teleferik-uzaşar, telefon-uzsesler (uzseslek) və s.; “oto-öz”: otodidakt-özöğrenimli, otobiyoqrafi-özyaşamöyküsü, otogestiyon-özyönetim, və s.; “pre-ön”: prefabrike-önüretimi, prejüje – önyargı və s.

Türk dilində uğurlu qarşılıq düzəldilməsində Türk Dil Qurumunun bir sıra “qazanc”ları da olmuşdur. Məsələn, fransız mənşəli “sömestr” (fr. semestre) sözü üçün “yarı yıl”, “dokümanter” (fr. documentaire) termini üçün “belgesel” sözləri məqbul sayılaraq mənimsənilmişdir. Son illərdə işlək olan “duble yol” üçün “bölünmüş yol” qarşılığını da “qazanc” hesab etmək olar.

Avropa dillərindən türk dilinə keçmiş sözlərin böyük bir qismi xeyli müddət müxtəlif sosial təbəqələrin dilində istifadə olunsa da, bütövlükdə ümumxalq dilinin leksik-semantik sistemə yol tapa bilməmiş, yad ünsürlər kimi ayrıca bir sahədə qalmışdır. İndi dildən çıxmağa meyil göstərən həmin söz və terminlərin məcburən dildə saxlanılmasına səy göstərməyin, həqiqətən də, məntiqi əsası yoxdur.

“Lügətlərdə ingilis və fransız mənşəli sözlər və onların qarşılıqlarının verilməsi prinsipləri” adlı II fəslin sonuncu-üçüncü yarım fəslində Türkiyədə nəşr olunmuş bir neçə lügətə müraciət edilərək onların tərtibində istifadə olunan alınma söz və terminlərin toplanması və verilməsi üsulları təhlil edilmişdir.

Müasir türk ədəbi dilində işlənən ingilis və fransız mənşəli sözlərin tədqiqi aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

1. Dissertasiya işində alınma termini bu məfhumun “bir dildən digərinə söz, morphem, səs və mənanın keçməsi” kontekstində izah edilmiş, ingilis və fransız dillərindən Türkiyə türkcəsinə söz və terminlərin keçid prosesi alınma söz və gəlmə söz anlayışlarının fərqi diqqətə alınaraq araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, fransız və ingilis dillərindən türkcəyə alınma söz və terminlərin mənimsənməsi orfoepik, yaxud şifahi mənimsənmə; orfoqrafik, yaxud yazılı mənimsənmə; leksik-semantik mənimsənmə; morfoloji mənimsənmə və sintaktik mənimsənmə şəklindədir.

2. İngilis və fransız dillərindən türk dilinə söz və terminlərin alınma səbəbləri araşdırılarkən müəyyən edilmişdir ki, bu prosesdə dildaxili və dilxarici faktorların böyük rolu olmuş, alınma sözlərin türk dilində işlədilməsini şərtləndirən amillərinin başında alınma sözlərin dilin leksik dağarcığının zənginləşməsi yollarından biri kimi qəbul edilməsi dayanır.

3. İngilis və fransız dillərindən Türkiyə türkcəsinə söz və terminlərin alınma mənbələri və alınma üsulları: bilavasitə (birbaşa) alınmalar; bilvasitə (dolayı) alınmalar; alınma sözün dilə şifahi nitq vasitəsilə daxil olması; alınma sözün dilə yazılı nitq vasitəsilə daxil olması şəklində müəyyənləşdirilmişdir.

İngilis və fransız mənşəli söz və terminlərin digər Avropa mənşəli söz və terminlərlə müqayisədə geniş yayılmasının səbəbi onların aid olduğu bilik sahələrinin spesifikasiyasından və ya insan fəaliyyətinin konkret tarixi şəraiti ilə birbaşa bağlıdır. Türk dilinin leksikası zəngin və rəngarəngdir. Bu müxtəliflik bir tərəfdən həmin dilin daxili resursları, digər tərəfdən isə fransız, ingilis, ispan, ərəb, fars və s. dillərin hesabına mümkün olmuşdur. Dillərin bir-biri ilə təması və təsiri türk dilinin lügət tərkibinə çox sayda alınma söz və terminlərin keçməsinə şərait yaratmış, fransız və ingilis alınmaları xeyli müddət türk dilinin təbii inkişaf axarının qarşısını almışdır.

4. İngilis və fransız dillərindən Türkiyə türkcəsinə alınma sözlərin mənşəyi müəyyənləşdirilərkən türk dilinə ən çox təsir etmiş digər dillərdən, xüsusən, ərəb və fars dillərindən alınmalar məsələsi də tarixi-xronoloji planda işıqlandırılmışdır.

5. Türk dilinin lügət tərkibi indiyə kimi bir çox Avropa dillərinin vasitəsilə saysız-hesabsız elmi-texniki, ictimai-siyasi və digər sahə söz və terminləri ilə zənginləşmişdir. Bu, təbii bir hadisədir.

İngilis və fransız dillərindən alınmış söz və terminlərin başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, bu leksik-terminoloji vahidlər ilk günlər dar çərçivədə işlənmiş, müəyyən zaman kəsiyində işləkliyini genişləndirmiş, yeni terminlərin formalaşması üçün baza rolunu oynamışdır.

İngilis və fransız mənşəli söz və terminlər keçdiyi dilin-türk dilinin qrammatik qanunlarına tabe olaraq bir sıra uğurlu terminoloji vahidlərin əmələ gəlməsində intensiv iştirak etmişdir.

İngilis və fransız dilindən alınmış terminlərin bir çoxu heç bir dəyişiklik edilmədən-alındığı dildə olduğu kimi qəbul edilmişdir. Bunların bəziləri (status, menecer, valyuta, kredit və s.) artıq ümumişlək xarakterə alə bilmişdir.

6. Müəyyən dövr və mərhələdən sonra ingilis və fransız mənşəli söz və terminlərin bəziləri türk dilinin lügət tərkibindən çıxmağa başlamışdır. Bu proses tədqiqatda belə əsaslandırılmışdır:

a) Dilin öz söz və terminləri əsasında formalaşmış leksik-terminoloji vahid alınmanı sıxışdıraraq aradan götürmüşdür;

b) Avropa mənşəli söz və terminlər ərəb-fars söz və terminlərini

sıxışdırıb dildən çıxarmışdır;

c) Mövcud söz və termin köhnəldiyi üçün onu təzahür etdirən (ifadə edən) terminoloji vahid də yox olmuşdur.

7. İngilis və fransız mənşəli sözlərə qarşılıqlar axtarma və müəyyənləşdirmə yolları da müxtəlifdir. İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, müəyyənləşdirilmiş qarşılıqlar quruluşa düzəltmə və mürəkkəb strukturu, eləcə də çoxvariantlılığı ilə də diqqəti cəlb edir. Təhlillər göstərir ki, qarşılıqların tapılması prosesində qədim analitik formalar tədricən sintetik formalarla əvəzlənmiş, söz və terminlərin axtarılıb tapılmasında fel kökləri aparıcı mövqe tutmuşdur. Fel köklərinə lazım olan leksik şəkilçilər artırmaqla yeni qarşılıq-sözlər yaradılmışdır.

8. Tədqiqat göstərir ki, ingilis və fransız mənşəli sözlərin türk dilinin müxtəlif sahələrinə təsiri eyni deyildir. Belə ki, türk dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış fransız və ingilis alınmaları xalqın ictimai həyatına və məişətinə daxil olan anlayış və əşyaları ehtiva edir. Bu alınmalar bir çox hallarda türk dilinin daxili müqavimətini qırmır, əksinə, bu dil yalnız səs və qrammatik deyil, lüğəvi sistemin qanunauyğunluqlarına da tabe edilir, yeni sözlər və terminlər lüğətlərin semantik strukturuna da yenilik gətirir, yeni terminoloji sahələr formalaşır.

İngilis və fransız dillərindən türk dilinə müxtəlif elm sahələri ilə əlaqədar terminlərin keçmə səbəblərini araşdırarkən iki əsas istiqamət müəyyən edilmişdir:

a) yeni elmi anlayışların formalaşması və həmin anlayışları ifadə edən terminlərin türk dilində yoxluğu;

b) elmi informasiyanın mübadiləsi prosesində alan dilin alınan dil-dəki terminin formasını mənimsəməsi.

9. Fransız dilindən türk dilinə keçmiş elmi terminlərin işlənmə və mənimsənilmə dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər:

a) dəyişiklik edilmədən işlədilən və mənimsənilən terminlər (amip, amitoz, argon, diod, atmosfer və s.);

b) dəyişiklik edilərək işlədilən və mənimsənilən terminlər (artikulyasiya, antoloji, apatite və s.).

Türk dili ilə Azərbaycan dilinin alınma söz və terminlərini müqayisə etdikdə belə bir qənaət hasil olur ki, fransız mənşəli terminlər türk dilinə bilavasitə (birbaşa), Azərbaycan dilinə isə dolaylı yolla daxil olmuşdur. Türk dilindən fərqli olaraq rus dili fransız mənşəli terminlərin Azərbaycan dili terminologiyasına daxil olmasında vasitəçi rol oynamışdır. Bu keçid yollarının istiqamətlərini öyrənmək terminologiyaların qarşısında duran başlıca problemlərdəndir.

Türk dilində ingilis alınmalarının struktur-semantik cəhətləri aydın şəkildə göstərir ki, alınma söz və terminlərin alan - reseptor dilin qanunauyğunluqlarına uyğunlaşdırılması fonetik hadisələr çərçivəsində özünü göstərir.

10. Tarixi inkişafı boyunca müxtəlif təşəbbüslər edilsə də türk dilində əsaslı və məqsədyönlü islahatlar yalnız Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra (1923), xüsusilə 30-cu illərdə həyata keçirilməyə başlanır. 1932-ci ildə Türkiyə Respublikasının banisi Atatürkün təşəbbüsü və maddi köməyi ilə yaradılan "Türk Dil Qurumu" dil-ədəbiyyat sahəsindəki islahatları həyata keçirən nüfuzlu elmi-təşkilati mərkəzə çevrilmişdir. Dildə "özləşmə hərəkatı" başlamış, türkcənin leksik tərkibinin yabançı sözlərdən, xüsusilə ərəb-fars söz və ifadələrindən, morfoloji əlamət (şəkilçi, önqoşma və s.) və sintaktik konstruksiyalardan (zəncirvari izafət tərkibləri, nöqtə-vergülsüz cümlələr və s.) təmizlənməsi prosesi vüsət almışdır. Bu proses müəyyən qədər fransız və ingilis mənşəli sözləri də əhatə edir. Belə ki, türkcənin inkişafı nəticəsində öz əhəmiyyətini itirmək üzrə olan həmin alınmaların bir hissəsi dilin öz daxili imkanları hesabına düzəldilən neologizmlərlə əvəzlənməyə başlamışdır.

Dissertasiya "Türk dilindəki fransız və ingilis mənşəli söz və terminlərin milli qarşılıqları" adlı "Əlavə" şəklindəki lüğət ilə tamamlanır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Türk dilində fransız mənşəli sözlər // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: 2007, №1, s.113-122
2. Türk dilində ingilis mənşəli sözlər // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: 2007, №2, s.149-161
3. Çağdaş Türk dilinə fransız dilinin təsiri // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: 2007, №4, s.37-48
4. Türk dilində fransız mənşəli elmi terminlər // Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2007, №5(59), s.36-39
5. Müasir Türk ədəbi dilində işlənən fransız və ingilis mənşəli terminlərin sözyaradıcılığında rolu // Terminologiya məsələləri. AMEA Terminologiya komissiyası. Bakı: Elm, 2008, s.111-117
6. Dillərarası əlaqə və sözləmə // Humanitar elmlərin öyrənilmə

- sinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2009, №1, s.33-38
7. Akriba Olmayan Dillerin Birbirine Etkisi ve Bu Etkileşimin Sonuçları // Milli Folklor. Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi. Ankara: Gazi Ü.Y., Sayı 83, 2009, s.121-127
 8. Обогащение словарного состава турецкого литературного языка английскими заимствованиями // Ученые записки Таврического Национального Университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Симферополь: 2009, Том 22 (61), № 3, с.137-142
 9. Английские заимствования в турецком литературном языке / prof. A.İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2009, s.93-96
 10. Элементы мировых языков в современном турецком литературном языке // Tədqiqlər. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2009, № 3, s.102-109
 11. Müasir Azərbaycan və Türk dillərində alınma leksika / “Klassik Azərbaycan filologiyası və müasir problemlər” mövzusunda Cəfər Xəndanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2010, s.251-257
 12. Из истории развития словарного состава турецкого литературного языка: к вопросу о заимствованиях. / Русскоязычие и би(поли)лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты. Материалы IV Международной научно-методической конференции 21-22 апреля 2011 года. Пятигорск: 2011, с. 45-47
 13. Роль арабо-персидских заимствований в процессе развития турецкого литературного языка / Духовная литература: Аспекты изучения. Материалы Международной научной конференции 27 апреля 2010 года. Махачкала: 2011, с. 218-221
 14. Müasir Türk ədəbi dilində işlənən avropa mənşəli söz və terminlərin qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi (ingilis və fransız dillərinin əsasında) / Şərqsünaslıq fakültəsinin gənc alim və magistr pilləsi üzrə “Şərq filologiyası məsələləri” mövzusunda elmi konfransın materialları. Bakı: 2011, s.9-11
 15. Türk və Avropa dilləri arasındakı əlaqələrin tarixinə bir baxış / “Müasir şərqsünaslığın aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 1-2- iyun 2011. Bakı: 2011, s.283-284
 16. Müasir türk ədəbi dilindəki Avropa mənşəli alınma terminlərin leksik-semantik cəhətdən mənimsənilməsi / Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər” Respublika elmi konfransının materialları (14-15 noyabr 2011-ci il). Bakı: “Elm və Təhsil” 2011, s.753-755

Английские и французские заимствования в современном
турецком литературном языке
РЕЗЮМЕ

Интеграция в мировое сообщество, вовлечение Турции в процессы глобализации послужило притоку большого количества европейских лексических заимствований в турецкий язык. Функционирование этой интенсивно разрастающейся лексической группы создало необходимость научного анализа процесса заимствования слов и терминов в современном турецком литературном языке, исследованию которой посвящена настоящая диссертационная работа.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы и приложения, состоящего из словаря.

Во Введении обосновывается актуальность темы и формируется научная проблема, на решение которой направлено исследование, его цели и задачи, раскрываются научная новизна, теоретическая значимость и практическая ценность работы, характеризуются применяемые в ней методы и приемы лингвистического анализа, даны сведения об источниках языкового материала.

В первой главе - «Влияние французского и английского языков на турецкий язык. Французские и английские заимствования в новой языковой сфере», состоящей из 9 разделов, рассматриваются теоретические вопросы изучения процесса заимствования и понятия «лексическое заимствование» в общем и тюркском языкознании, говорится о соотношении внутриязыковых и экстра-лингвистических причин заимствований в определенные периоды развития турецкого языка, выделяются лексико-семантические области использования английских и французских заимствований и их роль в словообразовании и исследуются методы их ассимиляции в турецком языке.

Во второй главе - «Адаптация и национализация слов французского и английского происхождения», состоящей из 3 разделов, проанализирована политика Турецкого лингвистического общества в отношении заимствованной лексики и оценены результаты работы этой организации в борьбе за очищение турецкого языка, исследованы принципы отражения в словарях заимствованных слов и терминов.

В заключении обобщаются основные положения диссертации.

К диссертации прилагается словарь заимствованных терминов.

English and French loans in a modern Turkish literary language
SUMMARY

Integration into the world community, involving of Turkey into globalization processes has served inflow of a considerable quantity of the European lexical loans to Turkish language. Functioning of this intensively expanding lexical group has created necessity of the scientific analysis of process of borrowing of words and terms for the modern Turkish literary language, which is the research theme of the present dissertation.

The dissertation consists of an introduction, two chapters, a conclusion, the list of the used literature and the appendix consisting of the dictionary.

The Introduction substantiates the actuality of a theme and the scientific problem on which research is directed, its purposes and scientific novelty, the theoretical importance and practical value of investigation, methods and receptions of the linguistic analysis are characterized, sources of a language material are given.

The first chapter entitled «Influence of French and English languages on Turkish language. French and English loans in new language sphere», consisting of 9 sections, is analyzed theoretical questions of studying of process of loan and conception of «lexical loan» in the general and Turkic linguistics, is spoken about intra- and extralinguistic reasons of loans during the certain periods of development of Turkish language, the periods of influence of languages of world cultures in history of formation and development of literary Turkish language are allocated, lexical-semantic areas of using of English and French loans, their role in word-formation and methods of assimilation of English and French loans in Turkish language are investigated.

The second chapter entitled «Adaptation and nationalization of English and French words», consisting of 3 sections, is analyzed a policy of the Turkish linguistic society concerning the borrowed lexicon and results of work of this organization in struggle for clarification of Turkish language are estimated, principles of usage of loan words and terms in dictionaries and offered equivalents are investigated.

The conclusion summarizes the basic results of the dissertation.

The thesis has one appendix, which consist of dictionary of the borrowed terms.